АКМЕОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ДИСЦИПЛІНИ «МЕНЕДЖМЕНТ МОРСЬКИХ РЕСУРСІВ»

ACMEOLOGICAL ESSENCE OF THE DISCIPLINE “MARINE RESOURCES MANAGEMENT”

У статті актуалізується увага на тому, що завдання, які ставлять міжнародні морські організації щодо формування особистості майбутнього фахівця морського та річкового транспорту, тісно взаємопов'язані із основними принципами акмеологічної педагогіки. Зазначено, що саме реалізація цих принципів у вищих навчальних морських закладах в контексті навчально-освітнього процесу можлива при вивченні циклу гуманітарних дисциплін, які сприяють формуванню у здобувачів вищої освіти педагогічної компетентності, а остання сприяє готовності здійснювати цілеспрямований педагогічний вплив та самовплив з метою забезпечення максимально високого рівня актуалізації власних людських, особистісних та професійних ресурсів для забезпечення надійності професійного реагування на борту судна в умовах психотравмуючого середовища.

Визначено, що в структурі педагогічної компетентності майбутніх моряків далекого плавання можна виділити три основні компоненти: 1) базові психолого-педагогічні знання, що зумовлюються науковими знаннями про основні закономірності функціонування та можливості власної психіки та про суть, значення та техніку використання педагогічного інструментарію для цілеспрямованого впливу та самовпливу (принципів, форм, методів, прийомів та окремих цілісних педагогічних технологій); 2) уміння та навички користування педагогічним інструментарієм з метою забезпечення професійно доцільних якостей та властивостей, зокрема високого рівня психоемоційної стійкості, культури безпеки, здібностей, рис характеру; 3) наявність педагогічно спрямованих властивостей, зокрема мотивації до реалізації процесу професійного самовдосконалення та саморозвитку, самокомунікативних здібностей (рефлексії, емпатії, мімічної та пантомімічної виразності, культури та техніки мови тощо), динамізму, професійної спрямованості тощо.

Зазначено, що базово значущим для процесу формування у здобувачів вищої освіти вищих морських навчальних закладів педагогічної компетентності виступає навчальний курс «Менеджмент морських ресурсів», на прикладі якого проаналізовані особливості реалізації принципів акмеологічної педагогіки

Ключові слова: акмеологічна педагогіка, педагогічна компетентність, педагогічний

вплив та самовплив, менеджмент морських ресурсів.

The article draws attention to the fact that the tasks set by international maritime organizations in shaping the identity of the future marine and inland waterway transport specialist are closely interconnected with the basic principles of acme-pedagogy. It is stated that the implementation of these principles in higher educational maritime institutions in the context of the educational process is possible in the study of the cycle of humanities, which contribute to the formation of pedagogical competence in higher education applicants, and the latter, in turn, contributes to the willingness to carry out a purposeful commitment to ensure the highest level of actualization of one's own human, personal and professional resources to ensure the reliability of professional response on board but in a traumatic environment.

It is determined that in the structure of pedagogical competence of future sailors of long-distance sailing can be distinguished three main components: 1). basic psychological and pedagogical knowledge, which is conditioned by scientific knowledge about the basic laws of functioning and possibilities of one's own psyche and about the essence, meaning and technique of using pedagogical tools for purposeful influence and self-influence (principles, forms, methods, techniques and separate holistic technologies); 2) the ability and use of pedagogical tools to ensure professionally appropriate qualities and properties, including a high level of psycho-emotional stability, culture of safety, abilities, character traits; 3) the presence of pedagogically directed properties, in particular motivation to realize the process of professional self-improvement and self-development, self-communicative abilities (reflection, empathy, mimic and pantomimic expressiveness, culture and technique of language, etc.), dynamism, professional orientation.

It is stated that the training course “Management of marine resources” is of great importance for the process of formation of higher education institutions of higher education of maritime educational institutions, on the example of which the peculiarities of the implementation of the principles of acme-pedagogy are analyzed.

Key words: acme-pedagogy, pedagogical competence, pedagogical influence and self-influence, management of marine resources.

УДК 338.242:655.60. (075.8)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-19-2-5>

Лещенко А.М.,

докт. філос. наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних
дисциплін
Херсонської державної морської
академії

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Завдання, які висувують світові міжнародні морські організації щодо підвищення рівня надійності професійного реагування сучасних моряків через актуалізацію їх людського, особистісного та професійного ресурсу, органічно переплітаються із основними принципами акмеологічної педагогіки. Продуктивна реалізація цих принципів у вищих навчальних морських закладах в контексті навчально-освітнього процесу при вивченні кур-

сантами циклу гуманітарних дисциплін зумовлюється формуванням педагогічної компетентності. Така компетентність майбутнього моряка сприяє готовності здійснювати цілеспрямований педагогічний вплив та самовплив з метою забезпечення максимально високого рівня актуалізації власних людських, особистісних та професійних ресурсів для забезпечення надійності професійного реагування на борту судна в умовах психотравмуючого середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасних наукових дослідженнях питання професійної компетентності розробляють Н.А. Репін, Л.Д. Герганов, С.М. Єгорова. Проблеми методики викладання окремих дисциплін для студентів морських навчальних закладів вивчають Т.Г. Зайцева, В.В. Чернявський, В.Б. Смелікова та інші. Крім того, в дослідженні ми звертаємось до акмеологічної педагогіки як інструментарію формування педагогічної компетентності майбутніх професіоналів морського та річкового транспорту, тому ми звертаємось до робіт, що присвячені проблемам акмеології. Зокрема, це дослідження О.О. Деркач, Л.В. Маркелова, С.С. Пальчевського.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Особливу увагу в дослідженні треба зацентрувати саме на структурі педагогічної компетентності майбутнього моряка, яка складається із таких елементів: 1) базові психолого-педагогічні знання, що зумовлюються науковими знаннями про основні закономірності функціонування та можливості власної психіки та про суть, значення та техніку використання педагогічного інструментарію щодо цілеспрямованого впливу та самовпливу (принципів, форм, методів, прийомів та окремих цілісних педагогічних технологій); 2) уміння та навички користування педагогічним інструментарієм з метою забезпечення професійно доцільних якостей та властивостей, зокрема високого рівня психоемоційної стійкості, культури безпеки, здібностей, рис характеру; 3) наявність педагогічно спрямованих властивостей, зокрема мотивації до реалізації процесу професійного самовдосконалення та саморозвитку, самокомунікативних здібностей (рефлексії, емпатії, мімічної та пантомімічної виразності, культури та техніки мови тощо), динамізму, професійної спрямованості тощо. Таким чином, з огляду на специфіку суті та структури педагогічної компетентності моряка та навчальних дисциплін, що затверджені навчальним планом, зокрема Херсонської державної морської академії, базово значущим для процесу формування у здобувачів вищої освіти вищих морських навчальних закладів педагогічної компетентності виступає навчальний курс «Менеджмент морських ресурсів».

Мета статті – на прикладі навчальної дисципліни «Менеджмент морських ресурсів» розглянути особливості реалізації принципів акмеологічної педагогіки, що сприятиме формуванню педагогічної компетентності здобувачів вищої освіти морських навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. Навчальний курс «Менеджмент морських ресурсів» має на меті актуалізацію людських, особистісних та професійних ресурсів, щоб на цьому підґрунті забезпечити рівень надійності професійного реагування моряків-професіоналів та підвищити рівень надій-

ності морського судноплавства. Ці завдання реалізуються шляхом формування умінь управління судновим екіпажем та актуалізації особистісного професійно значущого ресурсу через оволодіння специфікою та технологією використання суто педагогічного інструментарію. Оскільки специфіка роботи моряка вимагає значного підвищення рівня психоемоційної стійкості, культури безпеки морського судноплавства, більш ефективного протистояння факторам втоми й професійного вигорання тощо, то об'єктивно виникає необхідність забезпечення значного рівня психічної культури майбутнього моряка, саме цьому і сприяє вивчення дисципліни «Менеджмент морських ресурсів», який впроваджений у початковий процес вищих морських навчальних закладів країни-учасниць Конвенції ПДНВ-78 [4] як обов'язковий з 2012 року.

Ініціатором впровадження курсу MMP була компанія «Star Cruises». Навчання на першому етапі за програмою курсу представників страхових компаній дало значний позитивний ефект щодо збільшення рівня культури їх взаємодії з іншими представниками виробничого процесу. На наступному етапі експертної перевірки дієвості курсу позитивний ефект був отриманий в процесі навчання технологіям професійної комунікації працівників світової нафтової компанії «Shell». Ініціативу впровадження відповідного курсу підтримала одна з найбільших світових круїзних компаній «Marlow Navigation», що є членом Німецького державного фонду інвестицій і розвитку DEG разом зі Шведським клубом страхових компаній на транспорті. Цей курс планувався як обов'язковий для працівників усіх спеціальностей та професійних статусів, зокрема представників офіцерського складу – судноводіїв, механіків, лоцманів і берегового персоналу. Саме тому у наукових розвідках відзначали, що ще до 2010 року курс «Менеджмент морських ресурсів» викладався більш ніж 40 провайдерами в 21 країні світу, серед яких були Австралія, Китай, Фінляндія, Великобританія, Німеччина, Швеція та США. До цього процесу також має відношення Греція, Індія, Індонезія, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Пакистан, Філіппіни, Румунія, Росія, Сінгапур, Таїланд, ОАЕ [1, с. 94–95]. На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України від 25.10.2010 р. № 1001 розробка українського варіанту навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів» була доручена колективу Херсонського державного морського інституту [3].

Специфіка українського варіанту курсу «Менеджмент морських ресурсів» полягає в органічному поєднанні його матеріалу зі змістом окремих тем навчальних курсів «Психологія», «Англійська мова (за професійним спрямуванням)», «Управління ресурсами навігаційного містка», «Безпечне управління СЕУ та менеджмент машин-

ної команди», «Організація та управління екіпажем», «Практика несення штурманської вахти», «Організація дій екіпажу в екстремальних умовах» тощо [2].

Головні завдання курсу «Менеджмент морських ресурсів»: надати знання майбутнім морякам щодо власних людських, особистісних та професійних ресурсів; сформулювати вміння ними користуватись з метою підвищення рівня надійності особистого професійного реагування на борту судна. Особлива увага приділяється активізації комунікативних умінь та забезпеченню через них міцних професійних відносин між усіма членами суднового екіпажу, забезпеченню позитивного психологічного клімату на борту судна. Це виступатиме фактором підвищення рівня безпеки міжнародного морського судноплавства. Додатковим завданням курсу є підвищення рівня культури та техніки мови, умінь прийняття відповідних рішень у різних ситуаціях тощо.

Разом із поставленими авторами завданнями навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів» звертаємо увагу на його суто педагогічну спрямованість, яка має пряме значення для формування у майбутніх моряків саме педагогічної компетентності. Ця спрямованість проявляється у фактичній акцентуації уваги здобувачів вищої освіти на наявності власних ресурсів, зокрема людських, а не на безмежній кількості морських ресурсів взагалі. Саме така спрямованість відповідає змісту курсу, що містить дев'ять таких основних тем: «Методологічні основи управління людськими ресурсами», «Значення культурних відмінностей в багатонаціональному екіпажі», «Лідерство та управління на судні», «Соціально-психологічні основи керівництва судновим екіпажем», «Зворотний комунікативний зв'язок: обґрунтований сумнів та висновок», «Процес прийняття рішень», «Вплив людського фактору на аварійність суден», «Вплив рівня автоматизації на безпеку управління судном», «Шляхи запобігання впливу людського фактору на морі». Аналіз курсу дозволяє зробити висновок про бінарність значення його тем. Так, з одного боку, теоретичний матеріал спрямований на знайомство курсантів з інформацією, що є корисною для встановлення позитивної та надійної взаємодії на судні між усіма членами суднового екіпажу та має суто психологічне значення. З іншого боку, його педагогічна спрямованість зумовлюється донесенням до свідомості майбутніх моряків суті принципів, форм, методів та прийомів міжособистісної взаємодії, що мають пряме педагогічне походження.

Так, кожна з тем містить інформаційний матеріал про суть та значення категорій суто педагогічного та психолого-педагогічного значення, що торкається проблем управління судновим екіпажем.

Тема № 1 («Методологічні основи управління людськими ресурсами»): «принципи управління», «форми організації», «цілі управління», «функції управління», «методи управління», «класифікація методів», «розвиток», «самовдосконалення», «виховання командного духу», «контроль думок та поведінки», «мотивація».

Тема № 2 («Значення культурних відмінностей у багатонаціональному екіпажі»): «професійна компетентність», «знання», «індивідуальна та групова робота», «стиль керівництва», «культура та її види», «комунікативна система», «невербальна комунікація», «дисциплінованість», «морально-етичні орієнтири», «трудова етика», «менталітет», «національний характер», «поведінка», «етнічний стереотип».

Тема № 3 («Лідерство та управління на судні»): «управлінська культура», «відповідальність», «стиль управління», «лідерство», «навчання», «вміння», «справедливість», «порядність», «людяність», «колективний результат», «стратегія поведінки», «розвиток», «самовдосконалення», «психологічна культура», «характер», «принциповість», «чесність», «рішучість», «нахабність», «егоїзм», «акуратність», «здібності», «помилка вибору».

Тема № 4 («Соціально-психологічні основи керівництва судновим екіпажем»): «підвищення кваліфікації», «вміння», «засоби», «контроль», «обов'язки», «стандартність професійної діяльності», «функціональні обов'язки», «відповідальність», «безвідповідальність», «професійна придатність», «професійна діяльність», «здібності», «комунікабельність», «самооцінка», «самовпевненість», «самоконтроль», «риса характеру», «дисциплінованість», «витриманість», «порядність», «недбалість», «безтурботність», «морально-психологічний клімат».

Тема № 5 («Зворотний комунікативний зв'язок: обґрунтований сумнів та відповідь»): «комунікація», «особливості комунікації», «невербальна комунікація», «взаємопідтримка», «взаємоповага», «партнери комунікації», «відповідальність», «система перевірки та контролю рішень», «інструктаж», «контроль», «форми діалогу», «запитання», «позитивний психологічний клімат», «вимоги», «обов'язки», «принципи спілкування», «стиль спілкування», «види спілкування», «комунікативний процес», «комунікативний зв'язок».

Тема № 6 («Процес прийняття рішень»): «управлінське рішення», «складання плану», «принципи управління», «оцінка», «оцінювання», «система заохочень і покарань», «контроль», «моделі прийняття рішень», «ситуація», «загальні принципи управління», «помилки», «особистість керівника», «відповідальність», «цілеспрямованість».

Тема № 7 («Вплив людського фактору на аварійність суден»): «помилки при виконанні», «самовпевненість», «методи», «навички», «навички».

самоконтролю», «методи управління», «стратегія поведінки».

Тема № 8 («Вплив рівня автоматизації на безпеку управління судном»): «помилки», «причини помилок», «кваліфікація», «контроль», «професіоналізм», «практичні навички роботи», «рівень самоконтролю», «інструкція», «тренажерна підготовка», «навчання», «відповідальність».

Тема № 9 («Шляхи запобігання впливу людського фактору на морі»): «особистість», «мета», «професійні знання», «вміння», «кваліфікація», «професійна підготовка», «рівень освіти», «компетентність», «управління», «контроль», «система контролю», «досвід», «професійний досвід», «професійні обов'язки», «принципи», «моральний стан», «моральна поведінка», «відповідальність», «рівень відповідальності», «загальна дисциплінованість», «професійні вміння», «форми поведінки», «професійна культура моряка», «повага», «організованість», «довіра», «порядність», «відкритість», «психологічна стабільність», «безконтрольність», «саморозвиток», «самоконтроль», «програма самоконтролю», «рівень самоконтролю», «самопідкріплення», «самопокарання», «саморегуляція», «позитивна комунікація», «відповідальне ставлення», «зауваження», «мотивація», «комунікативні процеси», «культура», «мікрогрупа».

Другий блок в структурі педагогічної компетентності майбутнього моряка, зокрема умінь та навички користування педагогічними формами, методами, прийомами та цілісними педагогічними технологіями, забезпечується в процесі виконання курсантами професійно спрямованих практичних завдань, зміст яких прямо пов'язується зі специфікою їх роботи на борту судна. Так, майбутнім морякам пропонується самостійно вирішити такі завдання:

– самостійно проаналізувати зміст сучасної концепції управління людськими ресурсами на морі та порівняти його зі змістом концепції, що існувала в попередні часи. З позиції необхідності формування у курсантів педагогічної компетентності майбутні моряки поглиблюють свої знання про суть та значення таких факторів в їх особистій професійній підготовці: «форми навчання», «стиль керівництва», «індивідуальні, професійні та особистісні якості працівника флоту», «особливості групової взаємодії на борту судна», «мотивація до праці» тощо, а також завдяки природним психологічним механізмам інтеріоризації усвідомлюють їх значення для власної майбутньої роботи;

– навести приклади з особистого досвіду проходження морської практики щодо значення високого рівня сформованості комунікативних здібностей старших офіцерів, аргументувати значення цього позитивного фактору, порівняти з особистісним практичним досвідом професійної комунікації на борту судна. Ці та інші завдання сприятимуть появі та закріпленню в свідомості кур-

сантів мотивації до процесу професійного розвитку та саморозвитку;

– навести приклади з особистого досвіду проходження морської практики щодо значення низького рівня правової та моральної культури членів суднового екіпажу. Виконання цього завдання стимулює майбутніх моряків на актуалізацію особистісних професійно значущих моральних якостей і підвищення рівня індивідуальної та групової правової культури, що може досягатися шляхом професійного розвитку та саморозвитку;

– навести приклади ситуацій, що відбувались в період проходження морської практики, в яких проявились негативні наслідки високого індексу влади капітана чи старших офіцерів, проаналізувати ці наслідки, запропонувати педагогічно доцільні шляхи подолання цього негативного управлінського фактору. Завдяки прояву природних психологічних механізмів екстраполяції виконання цього завдання дозволяє переносити відповідні закономірності професійної взаємодії між старшими офіцерами та підлеглими на себе та усвідомлювати необхідність формування умінь майстерного володіння особистісними комунікативними якостями;

– довести значення складників трудової етики для підвищення рівня надійності роботи кожного з представників морського екіпажу (відповідальність за справу, позитивне ставлення до членів екіпажу як представників інших культур, чистота робочого місця, індивідуальні звички, оцінка роботи з боку керівництва судна, кар'єрне просування тощо). Різноманіття ситуативних прикладів за умови групового обговорення на практичних заняттях дозволяє майбутнім морякам акцентувати увагу на значенні різноманіття їх особистісних якостей, на необхідності формування власної професійної культури, забезпеченні поваги до представників інших народностей, формуванні морально-естетичних якостей, що може досягатися в процесі професійного розвитку, саморозвитку, тобто в процесі забезпечення педагогічно доцільної системи суб'єкт-об'єктних відносин;

– скласти ситуативні монологи та комунікативні діалоги, які можуть відбутися на судні під час проведеного брифінгу (3–4 приклади), та озвучити їх в межах дидактичної ділової гри. Це завдання сприяє актуалізації у майбутніх моряків культури та елементів техніки мови, умінь професійно доцільної комунікації між усіма членами суднового екіпажу, виявленню недостатнього рівня сформованості цих вмінь та розробки плану щодо їх актуалізації;

– навести 2–3 приклади і проаналізувати причини та наслідки виникнення на судні надзвичайних ситуацій, безпосередніми учасниками яких були самі курсанти в період проходження плавальної практики, з'ясувати характер свого емоційно-вольового стану, визначити шляхи підвищення його рівня та надійності особистого про-

фесійного реагування. Виконання цього завдання спонукає курсантів звертатись до індивідуальних психологічних методів психологічного самовпливу в процесі професійного саморозвитку та самовдосконалення;

– переглянути фрагмент відеофільму та проаналізувати помилки у діях екіпажу, визначити вірогідні причини цих помилок. Виконання цього завдання акцентує увагу на необхідності формування різних професійно доцільних вмінь, навичок, здібностей, рис характеру, рівня емоційно-вольової стійкості, морально-естетичних ознак тощо, що можуть бути актуалізованими в процесі індивідуального педагогічно обґрунтованого професійного саморозвитку;

– переглянути фрагмент відеофільму та визначити помилки у діях членів екіпажу та умови, що стали їх причиною. Виконання цього завдання сприяє збагаченню емоційного та професійного досвіду майбутніх працівників морського та річкового флоту, стимулює на процес професійного самовдосконалення;

– назвати основні фактори негативного впливу на якість професійної діяльності членів суднового екіпажу. Це завдання спрямоване на акумуляцію життєвого та професійного досвіду майбутніх моряків та формування умінь бачити причинно-наслідкові зв'язки;

– виконати декілька вправ на удосконалення умінь інтонаційної виразності (зокрема, одну фразу промовляти з інтонаціями, різними за значенням, тобто з вимогливістю, байдужістю, здивуванням тощо);

– навести конкретні приклади з практики міжнародного морського судноплавства щодо прийняття капітаном вірного рішення в екстремальній ситуації, аргументувати значення лідерських якостей. Це завдання сприятиме усвідомленню педагогічних шляхів набуття кожним майбутнім морським фахівцем якостей лідера;

– через звернення до інформаційних джерел знайти приклади 3–4 аварій на морі, що відбулися внаслідок порушення основних принципів та правил безпеки морського судноплавства. Це завдання спрямоване на усвідомлення значення професійної підготовки майбутнього моряка ще на етапі навчання в вищому навчальному морському закладі тощо.

Саме вивчення навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів» сприятиме формуванню в процесі професійного самовдосконалення та саморозвитку педагогічно зумовлених властивостей та якостей, зокрема рефлексії, емпатії, мімічної та пантомімічної виразності, культури та техніки мови, динамізму, професійної спрямованості тощо. Курс спрямований на ознайомлення здобувачів вищої освіти морських навчальних закладів із педагогічно значущою інформацією та на формування умінь користуватись педагогічними методами і прийо-

мами свідомого педагогічного впливу, самовпливу та впливу на інших членів суднового екіпажу.

Отже, акмеологічна педагогічна спрямованість навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів» розкривається у зумовленні педагогічно спрямованих шляхів актуалізації у майбутніх моряків їх природних психологічних механізмів шляхом формування педагогічної компетентності. Під категорією «педагогічна компетентність» майбутнього моряка розуміється його готовність здійснювати цілеспрямований педагогічний вплив та самовплив з метою забезпечення максимально високого рівня актуалізації власних людських, особистісних та професійних ресурсів для забезпечення надійності професійного реагування на борту судна в умовах психотравмуючого середовища. Вивчення заявленої навчальної дисципліни сприяє забезпеченню структурних елементів педагогічної компетентності майбутнього моряка, зокрема знань, умінь та специфічних навичок (психолого-педагогічні знання про суть, актуальні та потенційні можливості особистої психіки, педагогічно забезпечені уміння свідомо керувати ними), а також педагогічно спрямованих властивостей (мотивація до процесу професійного самовдосконалення та саморозвитку), самокомунікативних здібностей (рефлексія, емпатія, мімічна та пантомімічна виразність, культура та техніка мови тощо), динамізму, професійної спрямованості тощо.

Висновки. У подальших дослідженнях є необхідність розкрити основні принципи акмеологічної педагогіки через викладання інших дисциплін гуманітарного циклу, зокрема курсу «Психологія», з метою формування педагогічної компетентності у здобувачів вищої освіти морських навчальних закладів, яка сприятиме поглибленню готовності здійснювати цілеспрямований педагогічний вплив та самовплив з метою забезпечення максимально високого рівня актуалізації власних людських, особистісних та професійних ресурсів для забезпечення надійності професійного реагування на борту судна в умовах психотравмуючого середовища.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Теорія і практика самоменеджменту психофізичних станів моряка з активізації людського ресурсу та подолання проблеми аварійності на флоті : монографія / Т.Г. Зайцева, В.Ф. Ходаковський ; за ред. Т.Г. Зайцевої. Херсон : ХДМА, 2012. 136 с.
2. Менеджмент морських ресурсів : навчальний посібник/уклад. О.П. Безлуцька, А.П. Бень, М.О. Колегаєв, Л.Д. Кошелик, Л.Б. Кулікова, А.М. Лещенко та інші. Херсон : ХДМА, 2012. 92 с.
3. Щодо розроблення навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів» : Наказ Міністерства освіти та науки України від 25.10.2010 р. № 1001.
4. ПДНВ руководство для моряков. С учетом новых Манильских поправок 2010 года. URL: http://www.sur.ru/upload/files/STCW_guide_russian_file_35_4617.pdf.